

Назар ЗАТОРСЬКИЙ

докторант богослов'я в галузі еkleзіології

Фрібурзького університету (Швейцарія)

греко-католицький священник

адміністратор українських громад

у Цюриху, Лозанні та Женеві

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

e-mail: o_nazarij@yahoo.de

**КОМЕНТАРІ МИТРОПОЛИТА ІПАТІЯ ПОТІЯ
ДО ВИДАНЬ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА»
ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЮ ТА ПОЛЬСЬКОЮ МОВАМИ**

Подано коментарі митрополита київського Іпатія Потія до виданого ним оригінальною церковнослов'янською та перекладеного й виданого ним же польською мовою «Послання Мисаїла до папи Сикста IV». Для кращого висвітлення розуміння митрополитом цього документа, крім коментарів, проаналізовано передмови до обох видань, а також представлення грамоти Мисаїла в інших творах І. Потія. Виявлено хибні припущення видавця, що були ідентифіковані як такі в дотеперішній українській історіографії. Спостереження коментатора категоризовано на історичні, текстологічні та богословські, а всередині кожної з категорій згруповано за тематикою. Залучення польського видання дало змогу припустити, які коментарі містилися на втрачених сторінках кириличного першодруку, та прослідкувати еволюцію сприйняття І. Потієм опублікованої ним грамоти. Такий цілісний підхід допоміг визначити головні праці з історії, на які покладався І. Потій, а також виявити ті богословські та історичні парадигми, що їх відчитував у тексті грамоти видавець і які відображені в його коментарях до різних її видань. Завдяки цьому стали зрозумілими мотиви, що спонукали унійного митрополита до публікації послання, оскільки вдалося ідентифікувати полемічні твори, відповіддю на які можна вважати це джерельне видання.

Ключові слова: Іпатій Потій, «Посельство до папежа» («Poselstwo do papieża»), «Послання Мисаїла», полемічна література, унія, Христофор Філалет, Василь Суразький, Клірик Острозький, Онофріо Панвініо.

Попри доволі добрий стан справ із вивченням у попередніх віках особи київського митрополита Іпатія Потія, його діяльності та літературної спадщини¹,

¹ Біографію митрополита з православними полемічними акцентами представив: Ор. Левицкий. Ипатій Потій, кievскій уніатскій митрополитъ. *Памятники русской старины въ западныхъ губернияхъ*. СПб., 1885. Вып. 8. С. 342–374; Важливим є збірник статей

останні двадцять років, як слушно зауважив український історик Леонід Тимошенко, «можна вважати періодом своєрідного ренесансу в дослідженнях постаті, коли з'явилися численні публікації джерел, в тому числі й полемічних, у цей час написані нові монографії, а кількість статей годі оглянути в одній окремій публікації»². Це розмаїття публікацій свідчить, однак, не лише про велике зацікавлення особою та спадщиною І. Потія з боку науковців, але й про те, що все ще є багато моментів, які потребують глибшого дослідження. Одним із таких аспектів є, зокрема, вивчення коментарів І. Потія до виданого ним «Послання Мисаїла», які досі не були предметом окремого дослідження³, їх лише принагідно згадували деякі науковці⁴. Тож мета цієї статті – заповнити наявну прогалину.

Що стосується самої грамоти Мисаїла, то її відкрив у рукописному збірнику на своїй парафії руський священник м. Крева, який, вочевидь, і передав

з різною тематикою: Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. Видана заходом Товариства св. Ап. Павла. Львів, 1914. Проповідницьку діяльність висвітлювали, зокрема: Трипольский Н. Униатский митрополит Ипатий Потий и его проповедническая деятельность. *Труды Киевской Духовной Академии*. Киев, 1877. № 9. С. 512–576; Киев, 1877. № 10. С. 123–181; Киев, 1877. № 11. С. 294–372; Киев, 1877. № 12. С. 588–645; Киев, 1878. № 2. С. 377–413; Krukowski J. Krytyczny rozbiór kazań i homilij Hipacyusza Pocięja metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi, biskupa włodzińskiego i brzeskiego. Lwów, 1899. Певною мірою підсумував напрацювання попередніх дослідників про життя та діяльність митрополита: Пекар А. ЧСВВ. Іпатій Потій – провісник з'єдинення. *Analecta Ordinis sancti Basilii Magni*. Roma, 1996. Series II. Sectio II. Vol. XV. Fasc. 1–4. P. 145–246.

² Тимошенко Л. Постать Іпатія Потія у світлі нововіднайдених джерел та новітніх досліджень. *Іпатій Потій: зб. наук. статей / упоряд.: Л. Моравська, І. Паславський*. Львів, 2013. С. 45. Там же представлено актуальний стан досліджень. З деяких більших нових праць див.: Падокшын С. А. Іпатій Пацей: Царкоуны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох. Мінск, 2001; Ткачук Р. Ф. Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог: монографія. Київ, 2011; Ozorowski M. Hipacego Pocięja podstawy unickiej teologii pozytywno-polemicznej. Warszawa, 2012; Kempa T. Metropolita kijowski Hipacy Pocięj w świetle swojej korespondencji. *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków, 2011. T. 1 / red.: P. Borek, M. Olma. S. 141–171.

³ Свого часу коментарі І. Потія тематизував Р. Лужний, однак він подав лише кілька вибраних, у межах заданої тематики своєї публікації. Крім того, науковець розглядав глоси митрополита тільки до польського видання, коментарів же кириличного видання та відмінностей між ними не торкався зовсім. Див.: Лужний Р. Релігійна публіцистика Іпатія Потія в розвитку староруської традиції. *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. Київ, 1993. Т. 2. С. 49–68.

⁴ Крім публікації Р. Лужного (див. поп. прим.), на глоси І. Потія до виданого ним твору звернув був увагу М. Грушевський, який на підставі деяких із них висунув один із аргументів на користь автентичності грамоти (детальніше див. прим. 69). Також О. Русина звернула увагу на помилкову ідентифікацію одного з підписантів послання (див. прим. 20). Крім того, автор цієї публікації окремо дослідив хибну ідентифікацію І. Потієм відзнаки одного з підписантів грамоти як ордену Золотого Руна (див. прим. 21).

знахідку І. Потієві наприкінці 1604 чи в червні 1605 р.⁵ Невдовзі після цього, у червні таки 1605 р., у Вільні побачило світ видання документа оригінальною церковнослов'янською мовою під назвою: «Поселство до папежа рымьского Сикьста дот духовенства и от княжатъ, и пановъ рускихъ, з Вилни року #ауос мѣсяца марта дї дня черезъ пословъ въ томъ же листе ниже именованыхъ»⁶. Польське видання з'явилося у Вільні вже за якийсь місяць⁷ після кириличного, в липні 1605 р., під тією ж назвою: «Poselstwo Do Papieža Rzymskiego Sixta III. od Duchowieństwa y od Książat y Panow Ruskich w Roku 1476»⁸.

Відразу після виходу грамоти Мисаїла друком православні полемісти піддали сумніву її автентичність, звинувативши митрополита в публікації

⁵ Припущення, що Кревський збірник із грамотою Мисаїла І. Потій знайшов не сам, висловлював іще Б. Бучинський, який також окреслив можливий час відкриття та/чи передачі його митрополитові. Див.: Бучинський Б. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта». *Записки Історичної і Фільологічної секції Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1914. Кн. 13. С. 6–7; Натомість митрополит Іпатій у пізнішій публікації повідомляє, що грамоту Мисаїла у Кревському збірнику відкрив і, вочевидь, також передав йому «піп кревський»: «Алиши отo nalazly się ksiązski Ruskie pisane barzo stare u Popa Krewskiego». *Hypaty (Pociej)*. O przywileiach nadanych od Naiśniejszych Krolow Polskich y przedniejszych niektorych dowodach ktore świętą Unią wielce zalecaią y potwierdzaią. Wilno (?), między 1605 a 1613. K. 27 r.

⁶ Назву видання відтворено в перевиданні 1887 р.: Грамота кїевскаго митрополита Мисаїла къ папѣ Сиксту IV, 1476 г. *Архивъ Юго-Западной Россіи* (далі – АЮЗР). Київ, 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 199; Таку саму назву (з невеликими відмінностями в правописі) наводив і митрополит Макарій (Булгаков), який мав нагоду ознайомитися з примірником першодруку, що знаходився в бібліотеці Литовської духовної семінарії, див.: Макарій (Булгаков). *История Русской церкви*. Москва, 1996. Кн. 5. С. 380.

⁷ Стосовно першовидання обома мовами М. Возняк повідомляв, що І. Потій «в 1605 р. видав посланіє Мисаїла, в рік пізніше й по-польськи в книжці Права та привилеї від найясніших королів польських». Возняк М. *Історія української літератури*. Львів, 1921. Т. 2 С. 220; Вочевидь, М. Возняк не знав про повне окреме видання польською, надруковане вже в липні того ж 1605 р. Крім того, звістка про публікацію в «Правах і привілеях» цілого послання польською мовою, як випливає з тексту науковця, є хибною, бо насправді там уміщено лише невеликий фрагмент із польського перекладу. До того ж «Права та привілеї» надруковані не 1606, а 1632 р., тобто майже через 20 років після смерті митрополита. Див.: *Prawa y przywileie od Naiśniejszych Krolow ich dob: Polskich y W. X. L. nadane. Obywatelom Korony Polskiej y Wielkiego X. L. Religiey Greckiey, w Jedności z S. Kościołem Rzymskim będącym*. Wilno, 1632; Натомість за життя І. Потія вийшла інша книга, назва якої починається подібно: «O przywileiach nadanych od Naiśniejszych Krolow Polskich y przedniejszych niektorych dowodach ktore świętą Unią wielce zalecaią y potwierdzaią». Але й в останній книзі було вміщено лише фрагмент із польського перекладу «Послання Мисаїла». До того ж точний рік виходу цієї книги не встановлений (у кожному разі, між 1605 р., коли постав і був виданий повний польський переклад послання, та 1613 р., коли митрополит Іпатій помер. Бачимо, що в повідомленні М. Возняка акумульовано відразу кілька хибних тез.

⁸ *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta III. od Duchowieństwa y od Książat y od Panow Ruskich / przetł. a wyd. Hypaty Pociej*. Wilno, 1605.

фальсифікату⁹ – слава, яка закріпилася за грамотою надовго. Почасти цим можна пояснити відсутність цілісного дослідження коментарів до неї: адже якщо це підробка видавця, то сенсу вивчати його коментарі до його ж фальсифікату немає. Додаткову трудність становила надзвичайна рідкісність текстів кириличного першодруку – до піру наприкінці XIX ст. цю проблему частково¹⁰ вирішено при перевиданні грамоти в «Архивъ Юго-Западной Россіи» (АЮЗР), де були відображені також супровідні коментарі першовидавця. Ситуація з польським перекладом авторства І. Потія під цим оглядом важча: його ніколи не перевидавали¹¹, а з першого видання 1605 р. на сьогодні відомо лише три примірники, два з яких дефектні (у Кракові та Санкт-Петербурзі), а єдиний повний зберігається у Львівській національній бібліотеці ім. Стефаника¹². Тому не дивно, що досі коментарі митрополита, якими він супроводив текст Мисаїлового листа, системно не вивчали. Тож тепер, маючи в розпорядженні і видання АЮЗР, і фотокопії львівського примірника польського перекладу 1605 р., а також примірника з бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові, можемо звернутися до вивчення тез І. Потія, якими він доповнив текст Мисаїлового листа.

Оскільки йдеться не про окремий систематичний коментар, а про принагідні зауваження видавця, що їх треба вибірувати з кириличного та польського видань твору, доцільно говорити саме про «коментарі». Примітки до польського варіанта не менш важливі, ніж до кириличного, з двох причин. По-перше, через відсутність деяких аркушів у примірниках кириличного першовидання, за якими готувалося перевидання АЮЗР (у перевиданні о. А. Петрушевича, звідки взято текст відсутніх аркушів першодруку, супровідних коментарів першовидавця немає¹³). Припустити, які коментарі там могли бути, допомагає польське видання, де дублюється переважна більшість коментарів кириличного. Однак це саме припущення, адже іноді приміток, наявних в кириличному виданні, у польському немає. Щобільше – польське видання містить додаткові коментарі, яких немає в кириличному (тому не завжди можна з певністю сказати, що наявний у польському виданні коментар був у виданні послання

⁹ Докладніше еволюцію поглядів на автентичність «Послання Мисаїла» представлено в монографії, присвяченій цьому документу: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу: монографія. 2 вид., випр. й доп. Львів: Вид-во УКУ, 2019. С. 50–76. (Серія «Київське християнство»; т. XV).

¹⁰ З огляду на відсутність деяких аркушів у примірниках кириличного першовидання, на базі яких готувалося перевидання грамоти в АЮЗР, коментарі І. Потія, що були на тих аркушах, фактично втрачені.

¹¹ Це якщо не враховувати репродукцій невеличких частин із нього у книзі І. Потія «O przywileiach» (видана між 1605 та 1613 р.) та «Prawa y Przywileie» (видана 1632 р., вже після смерті митрополита), про що вже було згадано вище (див. прим. 7), однак там передруковано лише невеличкі фрагменти головного тексту, а глоси митрополита повністю відсутні.

¹² Див.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 98–100.

¹³ Глоси з кириличного першовидання відсутні в перевиданні о. А. Петрушевича, бо воно готувалося на базі римських рукописних копій зі збірників Vat. slav. 12 і Borg. ill. 16, де наявний лише головний текст видання 1605 р., а коментарі І. Потія відсутні. Див.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 93–96.

оригінальною мовою), а деякі з коментарів розширено, що надає додатковий матеріал. Це друга причина необхідності долучити коментарі польського перекладу. Тому, подаючи коментарі, доцільно робити це за кириличним виданням, а там, де коментар у польському тексті розлогіший, те, що було додано, відображати в круглих дужках, щоб створити цілісну картину думки І. Потія щодо певного уривка. Текст коментаря староукраїнською мовою з кириличного перевидання в АЮЗР та/чи польською з перекладу 1605 р. подано в примітці разом з уривком послання, якого він стосується. Так само буде передано ті коментарі, які наявні лише в польському виданні: їх буде представлено в сучасному українському перекладі, а в примітці – як вони звучать старопольською та текст послання, якого вони стосуються (оригінальною мовою, відповідно до перевидання в АЮЗР). Іноді для кращого розуміння тексту в українському перекладі було додано слова чи звороти, відсутні в оригінальному коментарі (їх узято в квадратні дужки, щоб відрізнити від автентичних слів митрополита). Також у польському виданні подекуди наявні помилки в пагінації – зокрема, аркуш Ніі помилково позначено як Нііі, хоча попередній – просто Н, а наступний – знову Нііі. Тому, щоб уникнути плутанини, виправлений номер буде відмічено у квадратних дужках. Крім того, наступні аркуші після римського числа «ііі» ніяк не позначені, тому при покликанні на них у квадратних дужках буде додано арабське «4». Перед тим, як перейти до представлення коментарів Іпатія Потія до «Послання Мисаїла», варто звернути увагу й на те, що дуже часто вони містять прямі цитати з тексту, що, звісно, полегшує віднаходження уривка, якого вони стосуються. Ремарки, як виглядає, іноді мають додаткову функцію членування величезного тексту послання за тематикою, оскільки окремі розділи в ньому не виділені¹⁴.

Та перед тим, як навести коментарі, що у вигляді маргінальних поміток супроводжують головний текст «Послання Мисаїла», звернімо увагу на представлення документа в передмові до кириличного першодруку, де можна почерпнути багато відомостей, які стосуються і мотивів публікації, і розуміння його ваги та змісту митрополитом. Безпосередньою причиною видання Мисаїлового листа І. Потій називає відповідь на закид противників Берестейського єднання, мовляв, свідчень прийняття Флорентійської унії в Київській митрополії немає: «Але кажуть: де про це мова? Чим це доведеш?»¹⁵. З тієї ж передмови можемо збагнути, проти яких саме творів полемізує видання грамоти – це «Антириси́с» Христофора Філалета та «Історія листрикійського, себто розбійничого ферарського або флорентійського собору» Клірика Острозького, бо їх названо прямо: «оті філалети, оті підробні собори флорентійські»¹⁶. Відтак можна припустити, що головні коментарі спрямовані на підкреслення тез, які суголосні позиції І. Потія та заперечують докази, наведені в обох згаданих творах православних полемістів. У передмові до кириличного видання вміщено й перший коментар до грамоти, який супроводжує її представлення:

¹⁴ Поділ тексту на розділи, відповідно до наявних у ньому елементів, здійснено щойно в критичному виданні. Пор.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 255–392.

¹⁵ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 194.

¹⁶ «оные филиалеты, оные соборы подьметьные флорентейские листрикейские». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 193.

«Нарешті ото тепер недавно знайшлися книжки вельми старі у церкві кревській, в яких і той собор флорентійський так само, як і у збірниках віленських вписаний¹⁷. А понад те – лист митрополита київського Мисаїла й інших осіб духовних, також князів, великих панів сенаторів, та інших шляхетних станів руського народу, який писали до папи Сикста четвертого в році 1476, відповідно до дати, у Вільні. (Він сам буде достатнім свідком, що та свята єдність, принесена з Флорентійського синоду отим, поза всяким сумнівом, святим мужем, митрополитом київським Ісидором, протягом кількох десятків років у цій країні цілковито дотримувана була, про що розумний читач може дізнатися вже з часів і осіб, які в тому листі згадуються.) З котрим листом і двох осіб шляхетних у посольстві до Риму посилали¹⁸. Подивися, які титули йому дають, як зверхність його величають, послух виявляють, про благословення та про розгрішення просять, єдність і згоду пригадують, собору Флорентійського міцно тримаються. А коли те прочитаєш, то побачиш, що вони далеко більше вчинили, ніж ми»¹⁹.

¹⁷ Тут мається на увазі декрет Флорентійського собору про об'єднання Східної та Західної Церков. І. Потій уточнює це в книзі «O przywileiach», де повторює ту ж звістку такими самими словами, прямо називаючи той твір, який мав на увазі: «oto znalazły się książki Ruskie pisane barzo stare u Popa Krewskiego / w których między inemi rozmaitemi rzeczami / przy końcu tych książek / wpisany iest Słowieńskim ięzykiem Dekret Synodu Florentskiego / właśnie taki / iako się nayduie w Soborniku Wileńskim barzo starym / A po tym dekreće zarazem sequitur Poselstwo od tego Misayła Metropolity Kiіowskiego» («ото знайшлися книжки руські рукописні, вельми старі, у попа кревського, в яких, серед інших різноматнітних речей, при кінці тих книжок уписаний є слов'янською мовою декрет синоду Флорентійського, достоту такий самий, як знаходиться у збірнику віленському, вельми старому. А після того декрету відразу слідує Посольство від того митрополита київського Мисаїла»). *Нypaтy (Pociey)*. O przywileiach... K. 27 r.

¹⁸ Ця теза є ще однією хибною інтерпретацією тексту грамоти І. Потієм. Докладніше про це див.: Заторський Н. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву. *Міжнародні зв'язки України*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 13–15.

¹⁹ «Наконець ото теперь недавно знашлись книжки барзьо старые въ церькви кревской, въ которыхъ и тотъ соборъ флорентейскій, такъ же яко и въ соборьникахъ виленьскихъ уписанный. а надъ то листь митрополита кіевскаго Мисаила, и иныхъ духовьныхъ, такъже княжатъ великихъ пановъ сенаторовъ, и иныхъ зацныхъ становъ руского народу, который писали до папежа Сикьста четвертого, въ року 1476. за датою у Вильни. съ которымъ листомъ и двохъ особъ зацныхъ в посельстве до Рыму посылали. подивися якіе ему титулы даютъ, яко зверхность его величаютъ, послушество чинять, о благословение и о розгрьшеніе просятъ, единость и зьгуду припоминають, собору флорентейского мощне держатся. А коли то прочитаешъ, обачишъ же тые далеко болшей учинили, а нижъли мы». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 195. Подібний паралельний текст, хоч і дещо коротший, знаходимо й у передмові до польського видання: «Miedzy inszemi znalazł się list od Metropolity Kiіowskiego / y od niektórych Archimandrytow znaczniejszych / nawet y od Panow y Książąt Ruskich przedniejszych do Sixta czwartego Papieża pisany. Ten sam będzie dostatecznym świadkiem / y iasnym dowodem / iako ta iedność święta przez onego bez wątpienia świętego męża Isidora Metropolitę Kiіowskiego z florentskiego synodu wniesiona / y przez kilkadzieśiat

Ті ж полемічні мотиви відчитуються й у передмові до польського видання, з тією різницею, що в міжчасі митрополит, вочевидь, уже зіткнувся з закидом, мовляв, твір є фальсифікатом, а такого папи як Сикст IV взагалі ніколи не існувало. Тому до польського перекладу послання I. Потій додав розлогий історичний коментар, якого не було у виданні оригінальною мовою, намагаючись ці закиди спростувати, зокрема через покликання на авторитетних істориків, називаючи прямо Онуфрія Панвінія²⁰: «те кажучи, що папи Сикста IV на світі ніколи не було, ані тих осіб, які там у ньому як автори називаються... Але куди подінуть папу Сикста V, який щасливо панував у тих наших²¹ недавніх часах, керуючи Церквою Божою, якщо папи Сикста IV (як уже деякі безглуздо сміють твердити) не було? З якої ж причини історики життя його описують, а особливо Онуфрій Панвіній, який закінчену на папі Павлі II “Історію [життів понтифіків]” славного письменника Платини [продовжив], почавши писати життєписи інших після нього пап від того Сикста IV? Чому ж не зітруть імени того папи Сикста IV зі славної по майже цілیم світі Ватиканської бібліотеки, що її він привів до первісного порядку? Чейже не допустили б цього мертві кості сім’ї Палеологів, що він їх, бідою на батьківщині спостигнутих і ворогами жорстокими притиснутих, належно як гостелюбний батько прийнявши, пристойним достатком забезпечив, діткам їхнім особливе виховання даючи й у стан святий подружній вельможним панам із посагом багатим віддавав. До цих часів славиться невмирущою пам’яттю родина Ровере, яка хоч і до того була значною, та набагато більше тим, що мала свого предка Сикста IV на тій святій столиці. Ще не згасла в пам’яті нащадків слава тих ..., які той лист до нього писали»²².

lat wcale w tym państwie zachowana była: co z samych czasow y person ktore się w tym liście wspominaia / bacżny czytelnik uznać może. Poniewasz po onych zacnych tytułach / y znać od niko(g)o przedtym tak hoynie Papieżom nie danych / iż też przeciwnicy śmieia za *hyperbolicos* y *paradoxos* rozumieć y do inych udawać: on ś. synod osmy florentski po onych zacnych siedmi inszych ze wszelaką rewerentią przyjmuią / y rzeczy na nim postanowione zdaniem swym uchwalaia». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII... Аркуші передмови нунумеровані; у краківському примірнику, де наявна пізніша пагінація від руки – к. 3 v. – 4 r.

²⁰ Онуфрій Панвіній (Onuphrius Panvinius) – монах-августинець, історик середини XVI ст. Докладніше про нього та його праці див: Bauer S. *The Invention of Papal History: Onofrio Panvinio between Renaissance and Catholic Reform*. Oxford, 2020. Про істориографічну методику О. Панвінія див.: Bauer S. *Historiographical Transition from Renaissance to Counter-Reformation: The Case of Onofrio Panvinio (1530–1568)*. *The History of Transition: Critical Phases in the Development of Modernity (1494–1973)* / ed. P. Pombeni. New York, 2016.

²¹ Папа Сикст V урядовав у 1585–1590 рр., іще за пам’яті I. Потія та багатьох його сучасників.

²² «mowiąc iż Sixta czwartego Papieża na świecie nigdy nie było / ani tych osob ktory się tam w nim iako Autorowie mianuią: Naostatek iż ten list dla oszukania onych sztucznie iest zmyślony: la na tak iawną potwarz śmielie też iawne im kłamstwo y nieumieiętność zadać będiem mogli / Abowiem gdzie proszę podzieia Sixta Papieża piątego / ktory tych naszych niedawnych czasow rządząc kościół Boży / szczęśliwie Panował / kiedy Sixta czwartego Papieża (iako głupie śmieia iuż niektorzy twierdzić) nie było: dla ktoreyże przyczyny Historykowie żywot jego opisuią / a osobliwie Onophrius Pauninus / ktory skończoną na Pawle wtorym Papieżu od Platiny sławnego Pisarza Historią / od tego Sixta czwartego żywoty inszych po nim bę-

Як бачимо, висловлені в обох передмовах тези митрополита можна поділити на дві категорії: історичні та богословські. Ті ж тематичні групи можна виділити й у коментарях до головного тексту, наявних у маргінальних помітках, де остання група набагато більша за обсягом, оскільки містить як певні тези, що стосувалися полеміки з православними та протестантами, дискусію щодо Флорентійської (а відтак, опосередковано, Берестейської) унії, так і ролі та становища папи римського (це найбільша група) – знову-таки, з огляду на навколоунійну полеміку. Тому виглядає доцільним представити коментарі митрополита, згрупувавши їх у цих двох категоріях і систематизувавши у менші підгрупи, відповідно до тематики.

1) Історичні коментарі:

Насамперед у вічі впадають кілька хибних інтерпретацій: а) трактування підписанта грамоти князя Михайла Олельковича як Михайла Зигмунтовича (Михайлушку): «Син Зигмунтів, якого згадує Стрийковський»²³; б) хибний переклад слова «стрыхъ» в описі ордену, яким був нагороджений один із підписантів листа Олександр Солтан, як Орден Золотого руна: «тобто tuzon або aurey weleris»²⁴; в) хиб-

dących Papieżów pisać zaczął: czemuż tego imienia Sixta czwartego Papieża sławy po wszystkim prawie świecie Biblioteki Watykańskiej / który ią do pierwszego porządku przywiodł / nie zmażą: snadzy tego nie dopuściły martwe kości sławney oney familiey Paleologow / ktorych on nędzą domową utrapionych y od okrutnych nieprzyjaciół ściśnionych wdzięcznie iako gościolubny Ociec przyjąwszy / przystoynym dostatkiem opatrował : діатечкі их особливим вихованієм ćwicząc / y w stan święty Małżeński Wielmożnym Panom z posagiem bogatym wydawał. Słynie do tych czasow pamięcią świeżą familią Rowerow / aczkolwiek y przedtym znaczna lecz daleko więcej iż Sixta czwartego przodka swego na tey świętey stolicy miała. Jeszcze nie zgasła sława w pamięci onego potomstwa tych (nie wartuiąc kronik) ktorzy ten list do niego pisali». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII... Аркуші передмови нумеровані, у краківському примірнику – к. 4 v. – 5 v.

²³ «syn zygmuntow / ktore(g)o wspomina strijkowski». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII... – К. А v. У кириличному виданні ця глоса відсутня, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 199. На хибну ідентифікацію особи князя вже звернула була увагу Олена Русина: Русина О. Послання папі римському Сиксту IV і проблема інтерпретації літературних пам'яток XV ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 20; Особливо дивує посилання коментатора на Мацея Стрийковського, адже той згадує про отруєння Михайла Сигізмундовича ігуменом одного з монастирів Московщини ще під 1448 р., за добрих чверть століття до постанов грамоти. Див.: Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011. Т. 2, кн. 17. С. 708–709.

²⁴ «to iest tuzon albo aurey weleris». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII... – К. Aii r. Цей коментар відсутній у кириличному виданні, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 200; Для окреслення, про який саме орден ідеться, митрополит обидва рази вжив слів іншомовного походження: спершу «тузон», що є транслітерацією французького «toison» (вимовляється «туазон»), відтак латинського «aurei velleris» (яке помилково написав через «w» та з однією літерою «l»). Питанню виникнення, поширення та побутування тези про нагородження Олександра Солтана Орденом Золотого руна було присвячено окрему статтю, див.: Zatorsky N. Alexander Soltan, aurei velleris hispanici observator: origins of the misconception and possible solutions of the problem. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*.

на ідентифікація батька Софії Палеолог як візантійського (константинопольського) імператора²⁵: «То була дочка Томи Палеолога, імператора константинопольського, про що пише Онуфрій Панвіній»²⁶.

Коментарі стосовно адресата, папи Сикста IV, й обставини листування з ним: «Той папа Сикст був монахом ордену св. Франциска»²⁷. «(З цього) видно, що був (Сикстом) четвертим»²⁸. «Той папа був чоловіком ученим, як, описуючи його життя, свідчить Панвіній»²⁹. «Видно, що було перше посольство до нього від усіх

Львів, 2016. Вип. 9. С. 217–228; Деякі висновки цієї публікації скоригував Марат Астахов, визначивши, що насправді йшлося не про Орден Луски (як було припущено), а про інший із двох згаданих у публікації орденів Арагону – Орден Стрічки. Див.: Астахов М. А. Загадочный испанский орден литовского шляхтича XV века. *Средние века*. Москва, 2019. № 80 (1). С. 159–183; Зрештою, цей висновок було відображено в першому повному українському перекладі послання, див.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 401.

²⁵ Насправді Софія (Зоя) Палеолог, яку папа Сикст IV, як її офіційний опікун, віддав за дружину московському великому князеві, була племінницею останнього візантійського імператора Костянтина IX – дочкою його молодшого брата Томи, який очолював Море́йський деспотат, однак імператором у Константинополі ніколи не був. Див.: Pierling P. *La Russie et le Saint-Siège. Etude diplomatique*. Paris, 1906. Vol. 1. P. 107–130; Halecky O. *From Florence to Brest (1439–1596)*. Roma, 1958. P. 100.

²⁶ «Та corka była Tomasza paleologa Cesarza Costantinopolskiego o czym pisze Onofrius Paupinus». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... – К. J г. У кириличному першодруці цей коментар відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229; Коментар стосується слів: «вашим леггатосомъ Аньтоніємъ именемъ, мужемъ честнымъ и достойнымъ в святости. егоже ваша пренасвятъйшая святость посласте къ великому князю московскому, дщерь цареву в брак ему съчтывавши. и сію ему от себе честно пославши и подавши». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229; Посилання на Панвінія викликає подив: у своїй історії пап, на яку І. Потій покликається у передмові до польського видання «Послання Мисаїла», жодним словом не згадується, що Тома Палеолог був імператором константинопольським. Див.: Panvinus O. *Historia B. Platinae de vitis pontificum romanorum*. Coloniae, 1568. P. 349.

²⁷ «Тотъ папа Сыкъсть былъ мнихъ рекгулы святаго Францишка». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209, прим. *). Примітку продубльовано й у польському перекладі: «Ten Papież Sixtus był mnichem Reguły ś. Franciszka». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... – К. Ciii v. Примітка стосується слів: «возлюбивъ законъ много лѣтъ пребывая, уставъ рекгулы святаго отца Франъцишка, в немъже много лѣтъ пребылъ, и достойне ходивъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209.

²⁸ «Знати же былъ четвертымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227, прим. *). У польському перекладі цей коментар сформульовано трохи краще: «Z tego się znaczy że był Sixtem czwartym». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... – К. H[i] v. Коментар стосується слів: «всенасвятъйший Сиксте, четверображенный тезоименитый онымъ прежде тебе бывшимъ тремъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227.

²⁹ «Ten Papież był człowiek uczoney / iako opisuiąc żywot ie(g)o. Pauninus świadczy». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... – К. Hiii v. Паралельний коментар у кириличному

єпископів, князів, і панів, і від усіх станів»³⁰. «Хвилюються, що не мали відпису на першого листа»³¹. «Про відпис просять»³².

Ремарка про ювілейний 1475 р.: «Той милостивий рік, про який вони просять, був року 1475, про що пише Онуфрій Панвіній»³³.

виданні відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227–228. Коментар стосується слів: «сія вся духовная словеса пишемъ к вашей всепренасветейшей святости, вѣдуще добрѣ яко вся премудрости и разума глубокихъ философскихъ ученій, и святая священная божественная писанія богодухновньныхъ богословныхъ книгъ, вся сія вашей велікоразумной и всенасветѣйшой премудрости явѣ благоразумна суть». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227–228.

³⁰ «Знать ижъ было поселство а́оть всихъ епископовъ княжятъ і пановъ і отъ всихъ становъ до него». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229, прим. *). Паралельний коментар у польському перекладі відсутній, пор.: *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta III*... – К. [Н4] v. Коментар стосується слів: «яко прежде сего малу времени минувшу, послаша къ вашей всенасвятѣйшой святости от нашихъ странъ наши святіи отцы. освященный епископи. тажъ и пренаяснишыя великославные княжата и велможніи и многочестніи благородніи панове и вси благочестивіи нарочитіи мужіе, написаніе нѣкое благопотребно». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229.

³¹ «Frasuią się iż nie mieli na pierwszy list odpisu». *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta III*... К. J г. Паралельного коментаря в кириличному першовиданні немає, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229, прим. **). Коментар стосується слів: «да того радни (sic!) много опечалихомся, на время се помышляюще в собѣ. егда како не пріятна будут писанія наша пред вашею священносною святынею, или узгорѣжена наша усердная чистая любовь, юже исклонихом от чиста сердца». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229.

³² «Просять о отписъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. ****). Коментар продубльовано й у польському перекладі: «Proszą o odpis». *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta III*... К. [Н4] v. Коментар стосується слів: «и неленостень буди к намъ отписати на сіи словеса. яко да и мы видяще твоя всенасвятѣйшая нѣкая сладкая и утешительная словеса къ намъ писаная. купно възрадуемся и возвеселимся душами». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228.

³³ «To miłościwe Lato było roku 1475. o czym pisze Onufrius Panuinus w żywocie Sixta 4. o ktore oni proszą». *Poselstwo do Papieža Rzymskiego Sixta III*... К. Dii v. Хоча через брак аркушів у примірниках кириличного видання, за якими готувалося перевидання грамоти в *АЮЗР*, достеменно невідомо, чи був такий самий коментар і там, проте, судячи зі згадки про Панвінія, характерної для польських глос і цілком відсутніх у кириличному виданні, в останньому цієї глоси не було (принаймні не було покликання на О. Панвінія). Коментар стосується слів: «Понеже бо доходит насъ слухъ сеи в наше страны яко настотитъ нынѣ годъ пятьдесятный, во православномъ Рыме, имея в собе милостивное лѣто, на отпущение всимъ грехомъ, на оставление всимъ долгомъ на спасение душамъ нашимъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

Зауваження про поширеність культу св. Миколая серед русинів: «Давня побожність народу руського до св. Миколая»³⁴.

Досить багато зауважень присвячено конфлікту русинів із місцевою латинською ієрархією в XV ст.: «Виправдовуються, що неслухно їх оскаржено перед папою, начебто не були досконалої християнської віри»³⁵. «Видно, якусь прикрість терпіли від ієрархів латинської церкви»³⁶. «Видно, обмовлено їх у папи як еретиків»³⁷. «Скаржаться, що їх деякі повторно хреститися примушували, начебто за наказом папським»³⁸. «Просять папу, щоб до них прислав двох мужів, які б добре

³⁴ «Dawne nabożeństwo nacyej Ruskiej ku ś. Mikołaiowi». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. H v. Цей коментар наявний лиш у польському перекладі, у кириличному варіанті його нема. Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225–226. Коментар стосується слів: «Помени великаго чудотворца Николая ... егоже преславная чудеса и в нашей стране нынѣ обилно дѣются на многих мѣстехъ, въ святыхъ церквахъ нашихъ рускихъ подавая всѣмъ исцѣленія, и здравіе ко-муждо на потребу его». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225–226.

³⁵ «Выволяють ся ижъ ихъ неслухне однесено до папежа якбы не были совершенное вѣры хрестіянское». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 206, прим. *). У польському перекладі цю примітку продубльовано: «wymawiaią się iż ich niesłusznie odniesiono do Papieża / iakoby nie byli doskonali w wierze chrześciańskiej». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [B4] v. Коментар стосується слів: «Слышахомъ некіи о насъ, предъ вашею святынею, исповѣдающе глаголы ложныя хулящая насъ и глаголюща. яко нѣсмы съвершены истинньи хрестіане святыя православныя вѣры Христовы. и иная таковая много на насъ хулящая». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 206.

³⁶ «Знать же якуюсь прыкrost терпели отъ преложенныхъ церкве рымское». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209, прим. **). Слово «рымское», вжите митрополитом, перекладено як «латинської», бо йшлося про місцеву ієрархію латинського обряду, а не про найвищу ієрархію Західної Церкви в Римі. Тому, щоб уникнути плутанини, було обрано такий переклад. Примітку продубльовано й у польському перекладі: «znać że iakąś przykrość od starszych kościoła Rzymkiego mieli». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [C4] r. Коментар стосується слів: «многихъ бо в нашихъ странахъ видим од части западныхъ церкве обычаи той содержащихъ, отъ нарицающихся пастырей, яростію мняще снабдевати стадо, болши погубляють той». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209.

³⁷ «Znać że ich udano do Papieża za heretyki». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Eii r. Цього коментаря в кириличному виданні немає, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214–215. Вочевидь, митрополит додав його щойно в польському перекладі. Коментар стосується слів: «Сіа есть вѣра наша, и тако исповѣдаемъ святыю Троицу быти. да уже к тому заградятся уста глаголющихъ на насъ неправду. Предъ вашимъ светителскимъ и всенасветѣйшимъ лицемъ, повѣдаше яко быхомъ инако вѣровали и исповѣдовали святыю и живоначальную неразделную Троицу». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214–215.

³⁸ «Uskarżają się iż ich niektorzy powtore się krzćić przymuszali / iakoby za roszkaniem Papieskim». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Eii r. Eii v. Чи був такий самий

знали традиції обох Церков і постанови Флорентійського собору (для заспокоєння якихось суперечок)»³⁹. «(Бо їх, як виглядає, з нещирости у вірі святій ганили.) Видно, що в той час ніякого єретичства не було в краях наших»⁴⁰. «Видно, мали якесь насилля над обрядами своїми»⁴¹.

Наявний серед коментарів митрополита також один текстологічного характеру, коли він, зауваживши семантичну та синтаксичну нестиковку, написав: «Тут щось не до ладу, бо чогось не вистачає, мусив писар помилитися»⁴².

коментар у кириличному виданні – невідомо через брак аркуша у примірниках, з яких готувалося перевидання АЮЗР, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 215, прим. *). Коментар стосується слів: «якоже нещцы в наших странах зде сущыи некихъ и силою влекуще отъ нашея церкви и паки второе крещение на ня воскладающе и глаголюще, яко тако намъ повелеваетъ всенаисвѣтѣишы отецъ папа творити». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 215.

³⁹ «Просяť папежа жебы до нихъ прислалъ двоухъ мужей, которые бы добрѣ свѣдомы были о Божиихъ церквей обычаяхъ и установленіяхъ и собора флорентейскаго». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 216, прим. *). Цю ж примітку продубльовано та дещо поширено в польському перекладі: «Proszę o dwu Comisarzów którzyby byli dobrze świadomi tak Greckiego iako y Łacińskie(g)o kościoła spraw / ci osobliwie / którzyby z pilnością przestrzegali synod Florentski dla uspokojenia iakichśi niesnasek». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Eiii v. Коментар стосується слів: «не возможна же сима инако быти, въ союз мира и въ любви Христовѣ, развѣ аще не пошлетъ ваша всенасвѣтишая много ублаженная святыни, въ наше страны здѣ дву нѣкую нарочиту доблоразумныхъ мужей, добре законъ сведущихъ, и обычаяхъ обоихъ церквей уставление, и флорентійскаго собора не зазорно хранящихъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 216.

⁴⁰ «Знать же въ тотъ часъ жадное еретичество не было въ краяхъ нашихъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 217, прим. *). У польському виданні коментар дещо поширеніший: «Bo ich podobno z nieszczyrości w wierze ś. strofowano / acz kolwiek w te(n) czas żadney herezyey nie było». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. F r. Коментар стосується слів: «а сами хрестіянє на себе востаючи прещенія гнѣва, яростію дышуще, раздоровъ и хуленія на противу себе плъни суще, а єдинъ другаго о вѣрѣ уничижающе, егоже не подобаетъ хрестіянѣмъ творити. писано бо єсть яко вси предстанемъ судищу Христову, и тогда комуждо будетъ похвала отъ Бога». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 217.

⁴¹ «Знать же якоєсь насілованє в обрядахъ своихъ мєли». АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 220, прим. *). Цей коментар продубльовано й у польському перекладі: «Znać iakiś ucisk w obrzędach swych cierpieł». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... – K. Fiii v. Коментар стосується мови про воду живу (себто благодать), яку папа виливає через чотирьох патріархів: «єюже омываемся и крещеніємъ святымъ очищаемся и освещаемся и просвещаемся А прочихъ иныхъ водъ не обыкохомъ вкушати сумнящєся к ней, яко противна суть естествомъ нашимъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 220.

⁴² «Тутъ штось не до речи бо чогось не доставаетъ, мусєлся писарь помылити». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 214, прим. ***). Коментар стосується слів: «и сего ради Отець и Сынъ и Духъ не рожденіємъ, рождєніє

2) Богословські коментарі:

Одним із давніх пунктів полеміки Східної Церкви проти Західної, який у часі суперечок довкола Берестейської унії використовували православні, був закид, що Євхаристія латинників недійсна, оскільки звершується на прісному хлібі⁴³. І. Потій підкреслював, що русини післяфлорентійської доби визнавали таку Євхаристію: «Правдиву жертву визнають, хоча їх – Тайни Тіла та Крови Христових – на той час у прісному хлібі здійснював (/здійснювали)»⁴⁴.

Ще один предмет дискусій – закид, що відпуст (і пов'язана з ним практика індульгенцій) є папською вигадкою. Митрополит заперечує цю тезу, вказуючи на традицію Ювілейного року в Старому Завіті, до якої нав'язує «Послання Мисаїла»: «Милостивий рік не є новою папською вигадкою, як говорять еретики та схизматики»⁴⁵.

Чи не найбільші суперечки викликало питання походження Святого Духа. І. Потій звернув увагу на визнання укладачами листа, що Дух походить від Отця і Сина. Спершу коментатор вказує на уривок, де знаходиться визнання укладачами й підписантами послання своєї віри: «Ісповідання віри (чинять)»⁴⁶, відтак

исхождение». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214. У польському виданні ця текстологічна примітка відсутня, оскільки при перекладі митрополит виправив текст у такий спосіб: «a dla tegoż Oćiec nierodzony / Syn urodzony / duch święty pochodzący». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... – К. Е v. Щодо виправлення цього місця в критичному виданні «Послання Мисаїла» див.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 324, прим. 809.

⁴³ Щодо історії дискусії про опрісноки див.: Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я: Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI–XIII століттях. Львів: Вид-во УКУ, 2011.

⁴⁴ «Правдивую жертву признавають, хотяжь их (sic!) на тотъ часъ въ прісномъ хлебе тайны тѣла и крѣве Христовы совершалъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208, прим.*). Так само й у польському перекладі: «Wyznawaią ofiarę prawdziwą chociaż na ten czas w przasnym chlebie sakrament ciała u krwi Chrystusowej obserwowali». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Ciii r. Коментар стосується слів: «великія онѣя жертвы небесныя, священныкъ и служитель. внюже желаютъ, аггелы приникнути. еюже очищаеши (sic!) и освящаеши не токьмо къ плотней чистотѣ, но от совести мертвыхъ дѣлъ, всих душа спасаеши». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208. Впадає у вічі відмінність у числі: тоді як у коментарі до кириличного тексту одинна, що вказує лише на папу, в польському виданні множина, тож зауваження про визнання Євхаристії на прісному хлібі стосується вже всіх латинників, представником яких виступає папа.

⁴⁵ «Miłościwe lato nie iest nowym wymysłem Papieskim / iako Heretycy u Schismatycy mówią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Dii v. Невідомо, чи був такий самий коментар у кириличному першовиданні, бо в тих його примірниках, із яких готувалося перевидання грамоти в *АЮЗР*, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим.*). Коментар стосується слів: «настоящаго ради лѣта милостиваго сего преданнаго отъ вѣка Богомъ во книгахъ левитскихъ древняго завѣта, о немъ же Исаия велегласно проповеда». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

⁴⁶ «Исповедание вѣры». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214, прим.*). Таку саму примітку бачимо й у польському перекладі:

підкреслює той пункт у визнанні, який був предметом дискусії: «Тими словами ісповідують, що Святий Дух походить від Отця і Сина вічно (а в часі виливається на все створіння)»⁴⁷. Ще одним коментарем стосовно Пресвятої Трійці супроводжено визнання віри в польському виданні: «Додають ці артикули – «спершу» – щоб цим зазначити, що Отець є початком без початку»⁴⁸.

Коментар про стан святих: «Святі Божі вже досягли вінця вічного блаженства»⁴⁹. Це зауваження є відповіддю на деякі тези виданого 1596 р. Стефаном Зизанієм полемічного твору «Казанье святого Кирилла», в якому, зокрема, рай представлено місцем, яке не є ідентичним Царству Небесному, а є натомість тимчасовим місцем перебування праведників до загального воскресіння, після якого щойно святі увійдуть у Царство Боже⁵⁰.

«Wyznanie wiary czynią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Е v. Коментар стосується слів: «Тако вѣруємъ, тако ісповѣдуемъ Бога быти Отца самого от себе, не от инаго суша...». Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214.

⁴⁷ «Тими словы ісповѣдують ижъ Духъ Святый походить отъ Отца и Сына вечно». Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214, прим. **). Дещо поширеніший коментар у польському перекладі (зі залученням слів із тексту грамоти): «Iż duch ś. pochodzi od oycy u syna przedwiecznie / a docześnie wylewa się na wszystko stworzenie». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Е v. Коментар стосується слів: «Духа же святого равна купно исходяща от Отца прежде, таже и Сына единомъ духовеніемъ; и подаем и изливаемъ на всяку плоть обильно, Господем нашим Ісус Христомъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214. Приклад закидів проти походження Святого Духа від Отця і Сина знаходимо у творі «Послание до латинь изъ ихже книгъ». Див.: Послание до латинь изъ ихже книгъ. *Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссією* (далі – РИБ). Т. 19. СПб., 1903. Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн. 3. Стб. 1137.

⁴⁸ «† Przydaia te artykuły (perwiew) aby tym znaczyli Oyca być początkiem bez początku». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Е v. Цей коментар є лише в польському перекладі, у кириличному виданні такого не було, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214. Це єдиний коментар із усіх, наявних у польському виданні, позначений хрестиком, і такий самий хрестик знаходимо в головному тексті грамоти – біля слів, яких стосується глоса: «Ducha zaś świętego rownego u pochodzącego od Oyca † pierwiew / także u od Syna iednym tchnieniem». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Е v.

⁴⁹ «Święci Boży iuż dostąpili korony wiecznego błogosławieństwa». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Н[іі] г. У кириличному виданні такий коментар відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 226. Коментар стосується слів: «идеже всѣ праведныи веселятся от века радованіемъ вечнымъ, яко избавленіе, и благословеніе Господне на нихъ и веселіе вѣчное надъ главою ихъ, хвала и радование и веселіе постигло ихъ, яко к тому уже не умрутъ, и смерть имъ не удолѣтъ, отбѣже бо от нихъ всяка печаль и болезнь, и въздыханіе». Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 226.

⁵⁰ Див.: Зизаній С. Казанье святого Кирилла о Антихристѣ... Вільно, 1596. Арк. 15–17 зв. Перевидано в: Памятки українсько-руської мови і літератури. Т. V. Львів, 1906. Т. I. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / вид. К. Студинський. С. 60–65.

Надзвичайно важливим пунктом полеміки прихильників і противників Берестейської унії було ставлення русинів Київської митрополії до Флорентійського собору. Відповідаючи на означення його православними як розбійничого (про що вже йшлося в передмові), митрополит підкреслює на відповідному місці, що русини Флорентійський собор не відкидали, а визнавали: «Флорентійський собор схвалюючи, не латрикійським його називають, як схизматики»⁵¹.

Коментарі, які стосуються розуміння І. Потієм християнської єдності (унії): «Без любови та згоди спасіння душ неможливе»⁵². «Оце єдність означає: аби кожен у своєму чині та в єдиній вірі Бога хвалив»⁵³. «Як різноманітність членів чинить одне тіло, так і різноманітність націй та обрядів – одну Церкву в істинній вірі»⁵⁴. Вельми цікавим є коментар митрополита, де він перетлумачує слова укладачів послання так, що фактично повертає вістря полеміки проти русинів, які були противниками Берестейської унії, тоді як первісно воно було звернене проти місцевої

⁵¹ «Florentski synod uchwalając nie łotrowskim go iako Schismatikowie nazywaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Dii г. Судячи з передмови, в якій рівно ж піднімалася ця тема, можна припустити, що такий самий коментар був і в кириличному виданні, хоча зараз із певністю сказати неможливо, бо в примірниках, із яких готувалося перевидання АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «содержащихся святыхъ седми вселенскихъ соборовъ, к нимъ же купно и осмыи флорентийскии ухвалюющы». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 211.

⁵² «Bez miłości y zgody zbawienie duszne być nie może». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Eiii v. Коментар наявний лиш у польському перекладі, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 216. Він стосується слів: «Суди и се все насветѣйши отче праведно. аще Богъ повелеваетъ сему тако быти нестроению и зависти, яже деются в тело Христово. а не паче любовь, яже есть союз всякому совершению. без неяже никтоже внидетъ къ Господу, аще мнит се и тмы благихъ дѣлъ имѣти в собѣ. яко и оны буйя дѣвы, ихже есть, є' числомъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 216.

⁵³ «Тое бо в собѣ единость замикаеть абы каждый во своемъ чыну и въ единой вѣре Бога хвалиль». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 205, прим. **). Так само й у польському перекладі: «To bowiem w sobie iedność замыka / aby każdy w swoim powołaniu a w iedney wierze Boga chwalił». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. [B4] v. Коментар стосується слів: «в немъже кто звань бысть, в томъ да пребываетъ, каждо во своемъ чыну, всимъ же намъ начатокъ Христос». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 205.

⁵⁴ «Iako rozność członków czyni iedno ciało / tak y rozność nacyey u obrzędow w wierze prawdziwey ieden tylko kościół». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Eii v. Невідомо, чи був такий саме коментар у кириличному виданні, бо в його примірниках, за якими готувалося перевидання грамоти в АЮЗР, бракувало відповідного аркуша. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 215, прим. *). Коментар стосується слів: «вси же уди единого тѣла мнози суще разнствомъ, едино суть о Христѣ тѣло и во единомъ духу мы вси, во едино тѣло крестихомся: ащели иудеи, ащели ельнины, аще рабы, аще свободны аще и мы в тожъ росиския сыны и весь нашъ великородный и многии словенський языкъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 215.

латинської ієрархії (хоча формально йдеться про ту ж категорію – осіб, які протилися єдності Київської митрополії з Римом): «Такою є премудрість тих, які згоди та єдності святій спротивляються»⁵⁵.

Чи не найбільший комплекс коментарів стосується становища та ролі папи:

«Дивися, які похвали та титули папі римському дають»⁵⁶. СENS цього коментаря стає зрозумілим із наступного, що в кириличному та польському виданні розміщений на тій самій сторінці, що й попередній: «Не антихристом, ані противником Церкви Христової, як еретики його називають»⁵⁷. Згадка про еретиків вказує на протестантів, які отожднювали папу римського з антихристом⁵⁸. Цей мотив був доволі поширеним

⁵⁵ «Таковая есть премудрость техъ, которые се згоде и едности святой спротивляють». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 206, прим. **). Така сама глоса й у польському перекладі: «Taka iest mądrość tych którzy zgodzie y iedności świętey są przeciwni». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. C v. Зазначимо, що у примірнику польського видання, яке зберігається у бібліотеці Ягеллонського університету Кракова, цієї примітки митрополита бракує (тут її наведено за львівським примірником), хоча сам аркуш наявний. Відрізняється також пагінація: там цей аркуш позначено як Сі, тоді як у львівському примірнику – просто С. Пор.: k. Сі r.-v. (17 r.-v.). Коментар стосується *captatio benevolentiae* a *persona adversarii*, зверненого в посланні проти противників русинів із середовища латинської ієрархії: «А идѣже нѣсть любви тамъ Богъ не пребываетъ. такова премудрость нѣсть свѣше низходящия, но земна душевная бѣсовская, идѣже бо зависть и рвенія, ту нестроение всяка злая вѣщь». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 206–207.

⁵⁶ «Зры які похвали і титули папе рымскому подають». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200, прим. *). Достоту так само й у польському перекладі: «Patrz iakie chwały y tytuły papieżowi Rzymskiemu daia». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Aii v. Коментар стосується *Salutatio* грамоти: «Вселенскому папе, великому солнцу, всемирному свѣтилнику, церковному свѣту, всесвятному и всенасветѣйшому, отцу отцемъ, и всеначальнѣйшому пастыру пастыремъ, блаженному Сиксту, святяга вселенскія соборныя апостольскія церкви, викарію надостоинѣйшому». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200.

⁵⁷ «Не антихристомъ а ни противникомъ церкви Христовой яко геретыкове его называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200, прим. **). Так само й у польському перекладі: «nie antychrystem ani przeciwnikiem cerkwie chrystusowej / iako go heretykowie nazywaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Aii v. Коментар стосується продовження *Salutatio* грамоти: «свещенноначальнѣйшаго великаго свѣта, паче ясно зрытелныхъ херувимовъ, блистая оумновиднымъ просвѣщеніемъ великаго оума, всенапресвѣтлѣйшаго, в себѣ чынообразно нося, единому точен от серафимовъ, пламѣноблистаемыхъ свѣтовъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200.

⁵⁸ Образ Антихриста часто використовували в полемічній боротьбі ще з Середньовіччя. Див.: Ficzel N. Der Papst als Antichrist. Kirchenkritik und Apokalyptik im 13. und frühen 14. Jahrhundert. *Studies in Medieval and Reformation Traditions*. Brill, 2018. Vol. 214. У Новому часі цю тезу підхопив і обґрунтував у своєму творі «Adversus execrabilem Antichristi bullam» Мартін Лютер 1520 р., від якого її перейняли й інші протестантські автори. Про її використання див.: Scribner R. W. For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981.

у протестантській літературі, звідки його перейняли православні полемісти⁵⁹. Викликає подив згадка про отождоження папи з антихристом лише з боку протестантів («еретики»), хоча вже у своєму творі «Унія грековъ съ костеломъ римскимъ» 1595 р. І. Потій зазначав, що православні теж уживали цю тезу, перейнявши її від протестантів⁶⁰. Ту ж тематику зачіпають коментарі, що стосуються похвальних титулів папі в кінці послання: «Придивися, яку велику пошану йому виявляють»⁶¹, «Побожні та страхітливі слова»⁶². До антипапських закидів, перейнятих православними від протестантів, належить і зневага папської одежі та регалій⁶³. Тому І. Потій підкреслює відмінне розуміння цих елементів у русинів Київської митрополії XV ст.: «Дивись, як розуміють його червону одіж, у якій він ходить – не так, як наші (від еретиків навчившись) блюзнять», «Про корону потрійну»⁶⁴.

⁵⁹ Одним із перших руських полемічних творів, який перейняв від протестантів тезу про папу як Антихриста, було «Послание до Латинъ изъ ихже книгъ», що постало, як припускають, між 1577 і 1581 рр., ще до Берестейської унії. Див.: Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. Київ, 1995. Т. 5, кн. 2. С. 52. Вже 1596 р. цю тезу використав Стефан Зизаній у творі «Казанье святаго Кирилла, патріарха ієрусалимського, о антихристѣ и знакахъ его, з розширеніємъ науки противъ ересей розньныхъ». (Вільно, 1596). Про вплив протестантів на українських авторів того часу див.: Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5, кн. 2. С. 36–60.

⁶⁰ Див.: Унія грековъ съ костеломъ римскимъ. РИБ. Вільно, 1595. Т. 7. СПб., 1882.

⁶¹ «Przypatrzcie iako mu wielką ucziwość wyrządzaia». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. J v. Чи був паралельний коментар у кириличному першовиданні, сказати достеменно неможливо, оскільки в примірниках першодруку, використаних при перевиданні в АЮЗР, бракувало відповідного аркуша. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 229, прим. **). Коментар стосується слів: «Сего рады мы о толикихъ и тако великихъ твоихъ небесныхъ даровъ хвалимъ хвалимаго отъ всѣхъ челоуѣкъ, благословимъ благословеннаго отъ вышняго Бога, кланяемъ ты ся покланяемому отъ всего собора Христианскаго». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 230.

⁶² «Nabożne u straszliwe słowa». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. J[ii] r. Паралельний коментар у кириличному виданні відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 230. Коментар стосується слів: «седа одесную престола славы велічествію въ церкви святѣй. акі на небесехъ. паки глаголемъ помилуй насъ, и милостивъ буди намъ, яко ты еси єдинъ святий, ты єдинъ Господь, началный Отець, всепресвятѣйшій и многоблаженный Сикъсте». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 230.

⁶³ Див.: Послание до латинъ изъ ихже книгъ. РИБ. Т. 19, кн. 3. Стб. 1128–1129.

⁶⁴ «Гледи яко одежі его чирвоной в которой ходить розумѣють не такъ якъ наши блюзнять». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. **). «О коронѣ тройчатой». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. ***). Ці два коментарі в польському перекладі об'єднані в один: «Y iako o szacie iego czerwoney w ktorey chodźi rozumiecia / y o koronie troiakiey nie tak iako naszymy od heretykow nauczywszysię bluźnia». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [H4] r. Коментар стосується слів: «того ради одѣяніе твое червленное от винограда восорьска прообразуетъ явѣ царскую баграницу. отмщеніе побѣды Христова плѣнення образъ. витяжный на собѣ нося тричастными корунами

Папа як найвищий, вселенський пастир: «Вселенським і Христовим пастирем його називають»⁶⁵. «Папа повинен старатися про згоду Церкви Божої, будучи найвищим пастирем Христового стада. Через незгоду християн вороги св. Хреста отримують великі перемоги»⁶⁶. «Придивися – і з волі Божої є, щоб усі були одним стадом під єдиним пастирем Христовим видимим»⁶⁷. Вельми симптоматичним є останнє слово, що вказує на суть полеміки з православними, які стверджували, що жодного видимого пастиря для всієї Вселенської Церкви не існує, а є лише її невидимий пастир – Христос⁶⁸.

Влада папи як найвищого пастиря виводиться з його наступництва св. ап. Петра, який був першим главою Церкви (базуючись на Ів. 21, 15-17): «Петро св. був найстаршим і найвищим пастирем Церкви Божої»⁶⁹. «Співпрестольним Петрові

венчанъ на главе твоей всесветой окруженный царскою діадимою пресвятаго Духа прообразующе трисоставнии чыны оныхъ небесныхъ умовъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228.

⁶⁵ «powszechnim u Christusowym pasterzem nazywaią go». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [Bii] r. У кириличному виданні цього коментаря немає, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 203. Коментар стосується слів «Вселенській пастирю, пастирю великаго пастиря Христа». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 203.

⁶⁶ «Papież powinien się starać o zgodę kościoła Boże(g)o będąc naywyszym pasterzem trzody Chrystusowej. Dla niezgody Chrześcían nieprzyaciąiele Krzyża ś. zwycięstwa wielkie otrzymawiają». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [E4] v. У кириличному виданні цього коментаря немає, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 217. Коментар стосується слів: «Сего ради должен еси всенасвятейший отче о таковых вещех промысли и трудитися, аки началнейши пастирь о овцах Христова стада, да не разыйдутся по горамъ снѣдени будуть от дивіихъ вольков, или от татій и разбойников, и расхищени во своя имъ двory. сеже глаголемъ о туръцехъ и татарехъ, и оныхъ прочихъ поганыхъ. видяще они наше нестроение. и не мирную промежду нами нелюбовь, многія страны хрестіанскія поседоша, и въ свой закон махметовъ многихъ от нихъ обратиша». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 217.

⁶⁷ «Присмотрися и з воли Божой есть абы были вси едино стадо подъ единымъ пастиремъ Христовымъ видимымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 205, прим. *). Цей коментар продубльовано й у польському перекладі: «Przypatrz się iż z woli Bożej iest / aby byli wszyscy iedną trzodą pod iednym pasterzem Chrystusowym widomym». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [B4] r. Коментар стосується слів: «Да будуть вси едино стадо подъ единымъ пастиремъ Христовымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 205.

⁶⁸ «Единовластіе церковное въ писаніи святомъ Новаго Завѣта привлащено быти видимо Христу Господу, Которого однимъ онымъ пастиремъ добрымъ и винограду своего розмножителемъ вѣдаемо». *Филалетъ Христофоръ. Апокрисисъ або Отповедь на книжскы о съборе Берестейскомъ*. РИБ. Вільно, 1597–1598. Т. 7. Стб. 1338.

⁶⁹ «Piotr ś. był starszym u naprzedniejszym pasterzem kościoła Bożego». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [D4] v. Невідомо, чи був такий самий коментар у кириличному виданні, бо в примірниках, за якими готувалося перевидання *АЮЗР*, бракувало відповідних аркушів. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «О всепренаисвятѣиши отче помяни,

його називають»⁷⁰. Папи як наступника св. Петра (якому Христос доручив ключі Царста Небесного, пор.: Мт. 16, 19) стосується й означення його як небесний ключник: «Дивись, як просять, аби їм двері небесні відкрив як небесний ключар»⁷¹, а також камінь Церкви (пор.: Мт. 16, 18): «Дивись, каменем його називають, на якому Христос Церкву Свою збудував»⁷².

Вищість папи над патріархами Сходу: «Від патріархів прийнявши віру та хрещення святе, про верховність папи римського ось як розуміли»⁷³. «Визнають

еже оное слово глаголющее великаго овцамъ пастыра Христа ко первоначальнѣйшому въѣмъ прежде пастыру верховному Петру емуже самъ уручилъ бѣ пасти своя овца и агньца». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 213.

⁷⁰ «Сопрестольнымъ Петрови его быти менують». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 224, прим. *). Коментар продубльовано й у польському перекладі: «Papież jest rowny w urzędzie Piotrowi». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Giii v. Коментар стосується слів: «не токмо бо Богъ самъ сіа творя, но Тавифу, тобѣ равно сопрестольнымъ Петромъ въскресивый». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 224.

⁷¹ «Зри яко просять абы їмъ двері небесныя отворилъ яко ключаръ небесный». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221, прим. *). У польському перекладі в паралельному коментарі функцію папи як небесного ключника сформульовано чіткіше: «Papież jest klucznikiem drzwi krolewstwa niebieskiego». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. G r. Коментар стосується слів: «и сподоби насъ недостойныхъ вніти в домъ сей Господень. самъ отворяя намъ двері небеснаго царствія ключарю небесный». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221.

⁷² «Зри Каменемъ его называютъ на которомъ Христосъ церковь свою збуовалъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. *). Коментар продубльовано й у польському перекладі: «Przypatrz się iako go kamieniem nazywają na którym Christus kościół swoy budował». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [H4] r. Коментар стосується слів: «ибо еси царское священіе языкъ святыхъ святителство блаженное каменъ же живый от Бога избранъ честенъ на немъ же камени основалъ естъ Христосъ церковь свою, ейже врата адова никогда одолѣти не могутъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228.

⁷³ «Отъ патріарховъ принявши веру и крещеніе святое о зверхности папы римскаго якъ розумели». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 204, прим. *). Так само й у польському перекладі: «Od Patriarchow przyjąwszy wiarę / y krzest. o żywčności Papieża Rzymkiego iako rozumeli». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Biii r. Коментар стосується слів «отъ четырехъ евангелистъ вселенскихъ пресветѣйшихъ патріархъ греческихъ отъ устава ихъ обычая и преданія наученіемъ ихъ греческимъ церковнымъ, суще порождены от купели святыхъ и живоначалныя Троица, обновилены банею паки бытія свѣше благодатию святаго Духа добре пасущеся ими». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 204. Цілкум слушнимъ щодо цього коментаря унійного митрополита є зауваження М. Грушевського: «Сі місця не подобають ся Потѣви, й він стараєть ся їх витолкувати в приміткахъ – подробиця, яка говорить за певною автентичністю тексту». Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1994. Т. 5. С. 534, прим. 5. Бо й справді, в цьому місці вищість папи над східними патріархами ніяк не проглядається.

його старшим над вселенною та над патріархами, не від нужди, ані під тиском, але з віри»⁷⁴. Звідси – поминання на першому місці під час богослужінь: «У Службі Божій та в усіх молитвах соборних найперше як отця найвищого [поминали]»⁷⁵. «Папу називають джерелом (та криницею) благодати Божої, а чотирьох патріархів – ріками, що від нього витікають. (Видно, на той час патріархи цілковито дотримувалися унії, постановленої на соборі Флорентійському та Латинському)»⁷⁶. Тому розрив зі східними патріархами після Берестейської унії був виправданий їхнім відходом від Флорентійської унії: «До яких і ми б відзивалися, якби в тій же святій єдності (були), як раніше перед тим»⁷⁷.

⁷⁴ «Признавають его быть старшаго надъ вселенною и надъ патрыархами, не отъ нужда ни отъ скорби але з вѣры». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 207, прим. *). У польському перекладі так само, лише замість «над вселенною» є «над усіма»: «Wiznawiają go być starszym nad wszystkie y nad Patryarchy / nie z musu ani z niewoley ale z wiary». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Сіі г. Коментар стосується слів: «Мы бо вси вѣруемъ и исповѣдуемъ быти тебѣ всенасвѣтѣйшаго пастыра и вселенскаго всеначальнѣйшаго, старѣйшыну всимъ сущимъ священнымъ отцемъ, и православнымъ патриархомъ верховнаго праотца. и подкланяемъ главы наша со всякимъ послушаніемъ благовоннымъ, не от нужда, ни от скорби, но от вѣры желаемя любве благоволеннаго сердца». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 207.

⁷⁵ «Въ службе Божей и во всѣхъ молитвахъ соборныхъ найпервей яко отца началнейшаго понимали (sic!)». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208, прим. **). При переданні примітки в *АЮЗР* допущено помилку – «понимали» замість потрібного «поминали», тож при перекладі цю похибку виправлено. На те, що мало бути саме «поминали», вказує не тільки контекст (зокрема, коментоване місце – див. далі), але й паралельна глоса в польському перекладі: «Przy Mszye ś. y we wszystkich modlitwach synodowych iako oycy najstarszego wspominali». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Сііі г. Коментар стосується слів: «Имя твое всепресветейшее. въ соборех, и в службахъ поминаючи, яко отца началнейшаго всего събора христіанскаго». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208.

⁷⁶ «Попежа источникомъ а чотырохъ патріарховъ реками отъ него истекающихъ благодати Божія называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219, прим. **). Цей коментар уміщено й до польського перекладу та доповнено висновком І. Потія про дотримання патріархами унії: «Papieża źródłem y studnicą / a patriarchow czterma rzekami ktore od niego wypływaią / nazywaią Znać że na ten czas Patriarchowie Unią postanowioną na synodzie Florentskim y Lacińskim wcale zachowali». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Фііі г. Коментар стосується слів: «ибо отъ тебе истекаетъ всимъ источникъ животу, и источникъ присно текущая живыя воды, по средѣ рая, божественною же благодатию безпрестани кипящи. и от него истекаютъ чотыре реки папаяюще (sic!) всяку тварь на оживленіе евангельскимъ благовествованіемъ, чрез чотыре вселенскія патріархы утверженьхъ святыхъ столпы восточныя церкви». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219.

⁷⁷ «До которыхъ и мы бысе отзывали, гды бы в той же святой единости яко предъ тымъ первымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220, прим. **). Такого коментаря у польському перекладі нема. Він стосується мови про патріархів як чотирьох річок, що впливають від папи, ніби джерела, через

Верховна влада папи: «Папа має владу над християнством цілого світу»⁷⁸. Тут же в наступних коментарях окреслено, як він цю владу здійснює: «урядуючи, благословляючи та гріхи їм відпускаючи»⁷⁹, а також джерело цієї влади: «яку прийняв від самого Бога»⁸⁰. Звідси – особливе становище папи: «Посередником між Богом і людьми його називають»⁸¹. Визнання влади папи маніфестує прохання укладачів епістоли надати їм участь у Ювілейному році, надіславши відповідні булли: «Просять про булли та відпущи»⁸².

які струмує благодать: «сего ради молимъ тя о владико ону воду первую, пошли намъ четвероструйныхъ сихъ быстрень». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220.

⁷⁸ «Papież ma władzę nad wszystkiego świata Chrześcijaństwem». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... – К. D v. Невідомо, чи був такий самий коментар у кириличному виданні. В АЮЗР його нема через брак аркушів у примірниках, із яких готувалося перевидання, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «ты бо владеешь вся вселенная християнствомъ и державою морскою». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210.

⁷⁹ «Rządząc / błogosławiąc y grzechy im odpuszczając». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... – К. D v. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні. В АЮЗР її нема через брак аркушів у примірниках, з яких готувалося перевидання, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «вселенную всю и концы ея благословляеши и просвещаеши конечнымъ разрушениемъ (sic!) отъ всѣхъ грѣховъ ихъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210–211. (У тексті помилково є «разрушениемъ» замість потрібного «разрѣшениемъ»).

⁸⁰ «Którą przyjął od samego Boga». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. D v. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні, бо в тих його примірниках, за якими готувалося перевидання в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Глоса стосується слів: «Понеже бо тобѣ уручены суть ключи царства небеснаго вязати и решати отъ самаго Бога область приемъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

⁸¹ «Ходатаемъ mezi Богомъ и челоуѣки его называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225, прим. **). Така сама глоса є й у польському перекладі: «Pośrednikiem go między Bogiem a ludźmi nazywają». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Н v. Коментар стосується слів: «буди милосердый ходатай между Богомъ и нами челоуѣкы». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225.

⁸² «O Buły y Indulgentie proszą». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. [D4] v. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні, бо в тих його примірниках, за якими готувалося перевидання в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «чающе отъ вашея всенаисвятейшого святости прияти послание бульныхъ епістолиі святыхъ написанныхъ къ намъ. Вашея всесвятое благословение, и совершенное прощение и всеконечное отъ всѣхъ грѣховъ разрѣшение». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 213.

До опису ролі папи в Церкві відноситься і представлення його як подателя різних духовних дарів, зокрема при духовному тлумаченні шести добрих діл для тіла: «Шістьох добродчинних (духовних) дарів просять»⁸³, «яких папа є особливим подателем»⁸⁴. «Голодні насичення просять зі слів науки святої»⁸⁵. «Спрагли напою (духовного) просять»⁸⁶. «Подорожні в дім Господній введені бути прагнуть»⁸⁷. «Нагі зодягнення просять», «Одіж прощення гріхів» (у польському перекладі ці два

⁸³ «Шестерыхъ добродѣтельныхъ даровъ просятъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218, прим. *). У польському перекладі коментар доповнено словом «духовних»: «Żądaia sześciu darow miłosiernych duchownych». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... K. F v. Коментар стосується слів: «яко в тебе лежат сокровища Божія премудрости и Божіяго смилуванія, милосердыхъ и многих его щедрость. яже суть шестеры милосердные болшии добродѣтели преданные самымъ Господомъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218.

⁸⁴ «Ktorych Papież osobiwym podawcą». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... K. Fii r. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні, бо в тих його примірниках, за якими готувалося перевидання в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218, прим. **). Глоса стосується слів: «Паче же вамъ всенаисвятѣишымъ отцемъ, и высоконачальнишымъ пастыремъ повелено есть духовно подавати всемъ требующимъ отъ вашихъ святынь того». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218. Як бачимо, в кириличному тексті множина, яка може вказувати не лише на папу, але стосуватися також і східних патріархів як найвищих пастирів. Тоді як у перекладі І. Потія все поставлено в одинину й віднесено виключно до папи: «Oycze naświętszy u nauwyższy pasterzu tobie to rosказano podawać duchownie wszystkim potrzebuiącym u żadaіącym tego od waszey świątobliwości». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... K. Fii r.

⁸⁵ «Łaknący nasycenia proszą z słow nauki świętey». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... K. Fii r. Судячи з того, що відповідні глоси наявні в кириличному виданні до всіх інших із перелічених добрих діл, такий самий коментар був і до цього доброго діла. В АЮЗР його нема через брак відповідного аркуша у примірниках, за якими готувалося перевидання, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218, прим. **). Коментар стосується слів: «Понежебо алчны есмы небеснаго дару милости Божья сего ради молимъ твое челоуѣколюбие алчущыхъ насъ накорми, и насыти симъ небеснымъ хлебомъ духовною пищею ангелскимъ брашномъ божественною манною. Насыщениемъ святаго Духа отъ поучения святыхъ божественныхъ Христовихъ словесъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218.

⁸⁶ «Жаждушіи напоенія прагнуть». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219, прим. *). У польському перекладі коментар доповнено словом «духовного»: «Pragnący napoіu proszą duchownego». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... K. Fii v. Коментар стосується слів: «жаждущих нас напоіу духовнаго пива от источникъ спасенныхъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219.

⁸⁷ «Странствующіе въ домъ Господень воведены быти прагнуть». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220, прим. ***). Така сама глоса є і в польському перекладі: «Pielgrzymuiąc do domu Bożego wiedźieni być pragną». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III* K. Fiii v. Коментар стосується слів: «Станныхъ насъ в домъ Господень въведи». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220.

коментарі поєднано в один і додано духовне тлумачення: «Оголені через гріх із ласки Божої зодягнення через розгрішення просять»⁸⁸. «Хворі прощення (/вилікування) просять», «Лікарем душ папу називають»⁸⁹. «Ті, що у в'язниці сидять, відвідання прагнуть»⁹⁰. «Всіх церковних духовних дарів подателем його називають»⁹¹.

Оце й усі коментарі митрополита Іпатія до «Послання Мисаїла», наявні в передмові та маргінальних помітках до кириличного та польського видань 1605 р. Проаналізувавши їх, можна зробити такі спостереження та висновки.

В історичних коментарях І. Потій намагався довести реальність осіб і подій, згаданих в опублікованому ним документі, що опосередковано мало свідчити на користь його автентичності. При цьому в коментарях до польського видання, на відміну від кириличного, він додає посилання на відомих тоді церковних істориків, як-от

⁸⁸ «Нагіе одеянія просять». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221, прим. **). «Одежа прощения грѣховъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 222, прим. *). У польському перекладі ці дві глоси поєднано: «Obnażeni z łaski Bożej przez grzech odzienia rozgrzeszeniem proszą». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. G r. Коментар стосується слів: «нагих насъ приодени яко нази есмы, понеже мы во Христа крестихомся. сего ради и во Христа облекохомся. но яко одеждо первую окаляхомъ многими грѣхи, и обнажени быхом на врѣмя от враговъ. сего ради молимъ тя умилосердися паки над нами отче святыи и приодей насъ одеждою спасения, и ризою благословеннаго прощения облещи насъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221–222.

⁸⁹ «Болящии прощения просять». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 223, прим. *). «Лекаремъ душевнымъ попежа называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 223, прим. **). (ця примітка в тексті позначена правильно як **), однак унизу сторінки має лише одну зірочку). У польському тексті в першій глосі, натомість, цілком логічно, «вилікування», а не «прощення»: «chorzy zleczenia proszą». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Gii r. Відповідник другої примітки в польському тексті відсутній, див.: Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Gii r. – Gii v. Коментар стосується слів: «болящихъ насъ посѣти и исцѣли многими недугами обтягченныхъ и болезными различными тяжкими грехи стягнутыхъ и вопіющихъ ко тебѣ из глубины душа. о врачу душамъ потщися умилосердившись на ны». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 222–223.

⁹⁰ «В темници сядящіе посещения прагнуть». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225, прим. *). Коментар дублюється також у польському перекладі: «W więzieniu będący nawiedzenia żądają». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [G4] v. Коментар стосується слів: «въ темници телесъ нашихъ душа сѣдѣющая, и въ темныхъ сѣни смертнаго мира сего съдержимыя пришеде къ намъ духомъ посети, и въ печали нашея окованныхъ нищетою и желѣзомъ духовно утеши». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 224–225.

⁹¹ «Всихъ церковныхъ духовныхъ даровъ раздаятелемъ его быти называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227, прим. **). Цей коментар продубльовано й у польському перекладі: «Wszystkich duchownych kościelnych darow szafarzem Papieża mianują». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Hiii r. Коментар стосується слів: «ты бо кый всенасветѣйшій милостивый отче о всѣхъ сихъ церковныхъ даровъ раздаятель». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227.

Онуфрій Панвіній (ім'я якого замість «Panuinius» часом перекручено як «Pauninus» чи «Panuinus») для історії пап, а для місцевої історії – Мацей Стрийковський. При цьому сумлінним істориком І. Потія назвати важко: його тези часто не збігаються зі свідченням тих джерел, на які він покликається. Можливо, причиною цього було цитування по пам'яті та поспіх із приготуванням і публікацією обох видань Мисаїлового листа. Попри таку неакуратність, яка підживляла довір'я до видавця та виданого ним твору, православні полемісти не звернули уваги на очевидні невідповідності, що можна пояснити радше тим, що ці нестиковки прослідковуються найбільше в польському виданні, тоді як історичні коментарі в кириличному першодруці не настільки розроблені. Другою причиною ігнорування очевидних історичних перекирчуень може бути те, що основна увага полемістів була спрямована на богословські тези. Та головною причиною цього, як видається, було намагання опонентів І. Потія довести сфальсифікованість листа Мисаїла, полемізуючи проти головного тексту, тоді як супровідні коментарі видавця на маргінесі нічого нового, чого І. Потій не писав чи не говорив раніше, не містили.

Логіку богословських коментарів допомагає зрозуміти згадка опонентів у передмові до кириличного видання, проти яких полемізував І. Потій виданням «Послання Мисаїла», а саме Клірика Острозького та Христофора Філалета. Проте цими авторами та їхніми книгами перелік творів, проти яких було спрямоване видання документа, не обмежується. Тематика глос дає змогу відчитати за ними й інші твори, аргументи яких спростовував митрополит, видаючи Мисаїлову грамоту – це вже згадане вище «Казанье святого Кирилла» Стефана Зизанія, а також «Книжиця о единой вѣрѣ» Василя Суразького. Тож не дивно, що ремарки І. Потія на маргінесах видань грамоти дають відповіді на питання та закиди, які піднімали у своїх творах ці полемісти (у наступних примітках подано посилання на ті місця їхніх творів, на які відповідають глоси митрополита, чи то пак слова грамоти, на яких він загострює увагу читача). Звісно, головна увага зосереджена на постаті св. ап. Петра, його ролі як каменя, на якому Христос побудував Свою Церкву⁹², як небесного ключаря⁹³ та верховного пастиря Христового стада⁹⁴. Від першості Петра, наступником якого є папа⁹⁵, виводяться, відповідно, роль та функція папи як старшого над християнством усього світу⁹⁶ (відображена, серед іншого, в його титулах, регаліях і одязі⁹⁷), зокрема старшого над патріархами⁹⁸, а також подателя розгрішення та різноманітних духовних дарів. Додатковими точками, на

⁹² Суразский В. О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской Церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростресея. Острог, 1588. *РИБ*. Т. 7. СПб., 1882; Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн. 2. Стб. 605–607; Филалетъ Хр. Апокрисисъ albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1348–1368, 1677–1680.

⁹³ Суразский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 748–755.

⁹⁴ Там само; Филалетъ Хр. Апокрисисъ albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1368–1370.

⁹⁵ Суразский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 755–757; Филалетъ Хр. Апокрисисъ albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1392–1444.

⁹⁶ Суразский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 759–766.

⁹⁷ Филалетъ Хр. Апокрисисъ albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1636.

⁹⁸ Суразский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 759–761, Филалетъ Хр. Апокрисисъ albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1544–1550.

які звертає увагу митрополит, є визнання укладачами грамоти Флорентійського собору⁹⁹, походження Святого Духа від Отця і Сина¹⁰⁰ та дійсності Євхаристії, звершеної на прісному хлібі¹⁰¹. Також у вічі впадає часта згадка «єретиків» у коментарях, що може вказувати й на одночасну полеміку з тогочасними протестантами Речі Посполитої, які перебували в політичному союзі з православними (підтримуючи останніх на сеймах) і залучалися до написання полемічних творів. Можливо, згадка про «єретиків», серед іншого, повинна була вказати, що тези, якими послуговуються православні, насправді запозичені в єретиків і так їх опосередковано дискредитувати.

Що стосується представлення коментарів у формі маргінальних поміток, то це було типовим для видань тієї доби. Набагато важливішим є те, що до своїх глос митрополит часто запозичував цілі звороти з головного тексту, звертаючи увагу читача на те, що наведені тези не є його власними думками, а словами найвищих представників церковної та політичної еліти русинів кінця XV ст. Все це повинно було продемонструвати читачеві, що йдеться не про мову І. Потія, а про набато вищий авторитет – голос і мову предків, яким унійна сторона лише вторить.

Наведений вище аналіз коментарів митрополита Іпатія Потія до виданої ним обома мовами грамоти Мисаїла буде неповним без його, як виглядає, останнього коментаря до неї з книги «O przuwileiach», яка вийшла невдовзі після джерельної публікації 1605 р.¹⁰² У ній очільник Руської Церкви коротко представляє синтезу богословських тем «Послання Мисаїла» так:

«У тім-то посольстві своїм Русь визнає за папою зверхність не тільки над собою, але й над своїми патріархами, називаючи його вікарієм Господа Христа та наступником святого Петра; Синод Флорентійський і те, що на ньому постановлено, схвалюють і приймають. Визнання віри своєї як найвищому пастиреві Церкви Божої представляють, щодо походження Духа Святого так від Сина, як і від Отця, з латинниками погоджуються. І не даремно, бо їх оскаржувало було, що погано вірять і не є християнами, і задля цього про себе повідомляють, як річ обов'язкову звіщаючи, [щоб] у літургіях святих ім'я папи завжди поминати та Господа Бога за нього просити. Визнають, що ключі Царства Небесного від Господа Христа тільки [йому] самому в Петрі святому довірені були і там же про розгрішення з усіх гріхів своїх, смертних і повсякденних, просять. Ювілею, який на той час у Римі припадав, гаряче жадають, гарне розуміння Ювілею даючи, і просять, аби папа послав до них послів своїх, які були би знавцями канонів і міцно трималися Синоду Флорентійського, задля заспокоєння якихось уособиць і суперечок, які діялися на

⁹⁹ Филалетъ Хр. Апокрисисъ албо Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1166, 1168, 1150–1564; Исторія о Листрикійскомъ, то есть, о разбойническомъ, Ферарскомъ, або Флоренскомъ синодѣ, вкоротцѣ правдиве списаная. *РИБ*. СПб., 1903.

¹⁰⁰ Суражский В. Книжница о единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 662, 715–735.

¹⁰¹ Там само. Стб. 800–831.

¹⁰² Попри те, що уривки з «Послання Мисаїла» публікувалися також у книзі «Prawa u przuwileie», вона не була авторства митрополита Іпатія Потія та вийшла друком майже через 20 років після його смерті.

той час між ними та латинниками. Та й інших дуже багато речей приписуючи папі, титули, подібні до Божих»¹⁰³.

Бачимо тут ті самі головні богословські теми й мотиви, які ми зустрічали в маргінальних помітках до обох повних видань 1605 р., наявність яких у віднайденому в Крево документі стала поштовхом до його видання: примат папи, походження Святого Духа від Отця і Сина, визнання та дотримання положень Флорентійського собору.

Лише богословським підсумком І. Потій у книзі «O przywileiach» не обмежився, а подав також узагальнений історичний коментар до виданого ним 1605 р. документа:

«А невдовзі перед закінченням роблять особливу згадку про те, що перед тим посольством своїм писали до нього листа свого всі [особи] духовні, князі, пани та весь люд посполитий через певного Антонія, легата його. Через того Антонія той же Сикст послав був князеві великому московському в подружжя дочку Томи Палеолога, родича імператора грецького, і дивуються, що їм папа Сикст на те перше їхнє писання нічого не відписав, і просять покійно відпису на того листа. ... Але підтвердилось то з хроніки Онуфрія Панвінія, котрий, описуючи життя того папи Сикста, згадує, що то була дочка Томи Палеолога, яку той Антоній, посланий папою, супроводив до великого князя московського. Того посольства руського дата у Вільні року 1476, місяця березня, 14-го дня, індікта 9. А якби хто ще в чомусь сумнів мав, хай звірить із усіма хроніками, а там побачить, що той папа Сикст майже тамтого віку сидів на апостольській столиці. Бо вибраний був року 1471. А закінчив року 1484. Там же й про те довідаєшся, що за його понтифікату Ювілей у Римі святкували року 1475. Про Ювілей сей у тому посольстві своєму Русь Сикста пильно просять. А про це я для того тут згадав, щоб усяким способом істинна правдивість того посольства виявилася і не зосталося жодного сумніву»¹⁰⁴.

¹⁰³«W ktorým to Poselstwie swoim Ruś przyznawa Papieżowi zwierzchność / nie tylko nad sobą / ale y nad Patryarchami swemi / mianuiąc go Wikariem Pana Chrystusowym / y Successorem Piotra świętego / Synod Florentski / y co na nim postanowiono approbiują / & amplectuntur. Poczet wiary swoiey / iako naywyższemu Pasterzowi Kościoła Bożego wypisuią / o pochodzeniu Ducha świętego tak od Syna / iako y od Oycy / z Rzymiany zgadzaią się. A nie darmo / bo ich oskarżono że źle wierzą / y nie są Krześcianmi / y przetoż o sobie sprawę daią w Liturgiach świętych Imię Papieskie zawsze wspominac / y Pana Boga zań prosić / za rzecz powiną być powiadaia / Klucze krolestwa niebieskiego / od Pana Chrystusa iemu tylko samemu w Pietrze świętym być powierzone przyznawaią / y tamże o rozgrzeszenie wszystkich grzechow swoich śmiercelnych y powszechnych proszą / o Jubileusz / który pod onym czasem w Rzymie przypadał pilnie żadaia / y nadobne iudicium o Jubileuszu daią / y proszą / aby Papież posłał do nich posłów swoich / ktorzyby Kanonow byli wiadomi / y Synodu Florentskiego mocnie dźierzeli się / dla uspokoienia niektórych roznic / y poswarkow / ktore się miedzy niemi a Rzymiany na on czas działy / y inych rzeczy barzo wiele przypysuiąc Papieżowi / tytuły podobne Boskim». *Hypaty (Pociey)*. O przywileiach... – K. [G3] v. (= 27 v.).

¹⁰⁴«A niedaleko końca / czynią wzmiankę osobliwą o tym / że pierwey tego Poselstwa swego / pisali do nie(g)o list swoy wszyscy Duchowni / Książęta / Panowie / y wszystek lud pospolity / przez nieiakiiego Antonia Legata iego / przez ktorego to Antonia / tenże Syxtus posłał był Kniaziu Wielkiemu Moskiewskiemu / w Małżeństwo Corkę Tomasza Paleologa / powinno

Відтак автор наводить як ще один аргумент на користь автентичности виданого ним документа імена осіб, які його підписали (це єдине, що наводиться з тексту грамоти в книзі): «хотів я тільки імена тих панів тут вписати, від яких те посольство було, для кращого виявлення правди, бо вже саме лиш оце покаже, що в цей теперішній час не могли вигадатися ті описи тих шляхетних людей того віку, про яких ми й чули мало, що взагалі були [вони] на світі, і не знали б, якби ті книжки [кревські] не з'явилися. А тепер і те може легко підтвердитися живими нащадками тих, яких там згадано, чи мали вони таких предків своїх, як тут згадуються. Про інших, а особливо князів, легко й за них довідатися, чи то в хроніках, чи то в пом'яниках церковних, котрі то були»¹⁰⁵.

REFERENCES

Bauer, S. (2016). Historiographical Transition from Renaissance to Counter-Reformation: The Case of Onofrio Panvinio (1530–1568). In P. Pombeni (Ed.), *The History of Transition: Critical Phases in the Development of Modernity (1494–1973)*. New York [in English].

Buchynskyi, B. (1914). «Hramota Misaila» i «Hramota Nifonta». *Zapysky Istorychnoi i Filologichnoi seksii Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi*, 13, 6–7 [in Ukrainian].

Kempa, T. (2011). Metropolita kijowski Hipacy Pocięj w świetle swojej korespondencji. In P. Borek, M. Olma (Eds.), *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej* (Vol. 1, pp. 141–171). Kraków [in Polish].

Krukowski, J. (1899). *Krytyczny rozbiór kazań i homilij Hipacyusza Pocięja metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi, biskupa włodzińskiego i brzeskiego*. Lviv [in Polish].

Cesarza Greckiego / y frasuią się / że im Papież Syxtus / na to pierwsze pisanie ich nic nie odpisał / y proszą pokornie na ten list odpisu. (...) Ale verifikowało się to z Kroniki Onophria Panuina / który opisując żywot tego Papieża Syxta / y o tym wzmiankę czyni / że to była Córka Tomasza Paleologa / którą ten to Antoni od Papieża posłany / odprowadził Książu Wielkiemu Moskiewskiemu. Tego Poselstwa Ruskiego Data w Wilnie Roku 1476. Mieściąca Marca / 14. dnia Indictione 9. A ktoby ieszcze w czym miał wątpliwość / niechże werifikuie z Kronikami wszystkimi / a tak obaczy / iż ten Syxtus Papież prawie tego wieku siedział na stolicy Apostolskiej. Bowiem był obrany *in Anno* 1471. A dokonał *Anno* 1484. Tamże y tego doświadczysz / iż za iego Papiestwa Jubileusz był celebrowany w Roku 1475. o który Jubileusz / w tymto Poselstwie swoim / Ruś Syxta pilnie proszą. A tom dla tego tu namienię / aby wszelakim sposobem prawda istotna tego poselstwa pokazała się / y żadna wątpliwość nie została». *Hypaty (Pocięj)*. O przywileiach... K. [G3] v. – [G4] r. (= 27 v. – 28 r.).

¹⁰⁵ «Wolałem tylko *Nomina* tych Panow tu wpisać / od których to Poselstwo było / dla lepszego objaśnienia prawdy / bo y to samo pokaże / iż pod tym czasem terazniejszym / nie mogły się zmyślić te nazwiska / tych zacnych ludzi / o których tegu wieku małośmy y słychali / ieśli kiedy byli na świecie / y niewiedzielibychmy / by się te książki były nie ziawiły. A teraz łatwie y to może się weryficować / żywymi potomkami / tych którzy się tam mianowali / ieśli mieli takich przodków swoich / iako się tu mianuią. O inszych / a zwłaszcza Książętach / łatwie y tych / albo w Kronice / albo w Pamiętnikach Cerkiewnych dopytać się / którzy to byli»/ *Hypaty (Pocięj)*. O przywileiach... K. [G4] v. (= 28 v.).

Levytskyi, O. (1855). Ipatii Potii, kievskii uniatskii mytropolit. *Pamiatniki russkoi stariny v zapadnykh guberniiakh*, 8, 342–374 [in Russian].

Luzhnyi, R. (1993). Relihiina publitsystyka Ipatiiia Potiia v rozvytku staroruskoi tradytsii. *Mediaevalia Ucrainica: Mentalnist ta istoriia idei*, 2, 49–68 [in Ukrainian].

Ozorowski, M. (2012). *Hipacego Pocieja podstawy unickiej teologii pozytywno-polemicznej*. Warsaw [in Polish].

Padokshyn, S. (2001). *Ipatsii Patsei: Tsarkouny dzeiach, myslitsel, pismennik na peralome kulturna-histarychnykh epokh*. Minsk [in Belarusian].

Pekar A., ChSVV. (1996). Ipatii Potii – provisnyk ziedynennia. *Analecta Ordinis sancti Basilii Magni. Series II. Sectio II*, XV (1–4), 145–246 [in Ukrainian].

Surazhskii, V. (1882). *O yedinoi istinnoi pravoslavnoi vere i o sviatoi sobornoj apostolskoi Tserkvi, otkudu nachalo priniala i kako povsiudu rasprostresia*. RYB. (Vol. 7). Saint Petersburg [in Russian].

Tymoshenko, L. (2013). Postat Ipatiiia Potiia u svitli nonovidnaidenykh dzherel ta novitnikh doslidzhen. In L., Moravska, I. Paslavskiy (Comps.), *Ipatii Potii: Zbirnyk naukovykh statei* (p. 43). Lviv [in Ukrainian].

Tkachuk, R. (2011). *Tvorchist mytropolitya Ipatiiia Potiia ta polemichna literatura na mezhi XVI – pochatku XVII st. Dzherela. Rytoryka. Dialoh: monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].

Tripolskii, N. (1877). Uniatskii mytropolit Ipatii Potii i yeho propovednicheskaiia deiatelnost. *Trudy Kiievskoi Dukhovnoi Akademii*, 9, 512–576; 10, 123–181; 11, 294–372; 12, 588–645 [in Russian].

Tripolskii, N. (1878). Uniatskii mytropolit Ipatii Potii i yeho propovednicheskaiia deiatelnost. *Trudy Kiievskoi Dukhovnoi Akademii*, 2, 377–413 [in Russian].

Vozniak, M. (1921). *Istoriia ukrainskoi literatury* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].

Zatorskyi, o. N. (2019). «Poslannia Mysaila do papy Syksta IV» 1476 roku: rekonstruktsiia arkhetypu: monohrafiia (2nd ed.). Lviv [in Ukrainian].

Zatorskyi, N. (2017). Posolstvo do papy Syksta IV z poslanniam Mysaila u svitli deiakykh dokumentiv Vatykanskooho taiemnoho arkhivu. *Mizhnarozhni zviazky Ukrainy*, 26, 13–15 [in Ukrainian].

Nazar ZATORSKYI

PhD Student (Theology in ecclesiology)

University of Friborg (Switzerland)

Greek Catholic priest

*administrator of the Ukrainian community
in Zurich, Lausanne and Geneva*

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

e-mail: o_nazarij@yahoo.de

COMMENTARIES OF THE METROPOLITAN IPATII POTII TO THE CHURCH SLAVONIC EDITION AND POLISH TRANSLATION OF THE «EPISTLE OF MISAEL»

The article examines the commentaries of the Metropolitan of Kyiv Ipatii Potii to both the Church Slavonic edition and the Polish translation of the Epistle of Misael. In order to

better present the Metropolitan's understanding of this document, the author also considers the prefaces to both editions and the presentation of Mysael's letter in other Potii's works. At the same time, he points out the publisher's false assumptions, identified as such in the previous Ukrainian historiography. The commentator's observations are classified into three categories – historical, textological, and theological – and grouped by topic within each category. The Polish edition allowed us to suggest what commentaries were on the lost pages of the Cyrillic editio princeps and to trace the evolution of I. Potii's perception of the epistle he published. This holistic approach helped to identify the main historical works on which I. Potii relied, as well as to present the theological and historical paradigms that he saw in the text of the epistle and reflected in his commentaries to its various editions. This analysis allowed us to identify polemical works, to which this source edition was a response, and sheds light on Potii's motivation for publishing this charter.

Keywords: Ipatii Potii, Poselstwo do Papieża, Epistle of Misael, polemic literature, Church union, Khrystofor Filalet, Vasyl Surazkyi, Clirik of Ostrog, Onofrio Panvinio